

Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo

STUDIA MYTHOLOGICA SLAVICA – SUPPLEMENTA
Supplementum 17
Zbirka / Series
Uredniki zbirke /
Editors of the Series Saša Babič, Monika Kropelj Telban, Katja Hrobat Virloget

STAROVERSTVO V SLOVENIJI MED RELIGIJO IN ZNANOSTJO

Recenzentki / Rewiev Monika Kropelj Telban, Nadja Furlan Štante
Urednici / Editors Saša Babič, Mateja Belak
Jezikovni pregled /
Proof reading Špela Križ
Tehnična ureditev in prelom /
Technical editor and DTP Mateja Belak
Založnik / Publisher Založba ZRC
Izdajatelj / Issued by ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje
Zanje / Represented by Aleš Pogačnik, Ingrid Slavec Gradišnik
Tisk / Printed by Birografika Bori d. o. o.
Naklada / Print run 400

Izid knjige sta podprla / Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS / Slovenian Research
Published with the support of Agency, ZRC SAZU

Fotografija na ovitku /
Front cover photo Igor Valentinčič: Jelenk

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

257.7-853:001(497.4)

STAROVERSTVO v Sloveniji med religijo in znanostjo / Saša Babič, Mateja Belak (ur., eds.). - Ljubljana : Založba ZRC, 2022. - (Zbirka Studia mythologica Slavica. Supplementa, ISSN 1581-9744 ; suppl. 17)

ISBN 978-961-05-0657-7

COBISS.SI-ID 113860611

ISBN 978-961-05-0658-4 (PDF)

COBISS.SI-ID 114006275

Ljubljana 2022; prva izdaja, prvi natis / first edition, first print

Prva e-izdaja knjige (pdf) je pod pogoji licence Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA. / Prosto dostopna tudi v elektronski obliki (pdf) / First e-edition of the book (pdf) is freely available in e-form (pdf) under the Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA.

DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506584>

Knjiga je delno rezultat raziskovalnega projekta V6-1923 Popis, analiza in ovrednotenje primarnih in sekundarnih virov slovenskih raziskovalcev o "Posoškem staroverstvu", ki sta ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Ministrstvo za kulturo iz državnega proračuna.

The authors acknowledge the financial support from the Ministry of Culture and the Slovenian Research Agency (research core funding No. V6-1923).

© 2022, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Založba ZRC, avtorji / authors

Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo

Saša Babič, Mateja Belak (ur. / eds.)

LJUBLJANA 2022

Pavlu Medveščku (1933–2020),
ki je odprl pot do novih spoznanj o staroverstvu

in

Gregorju Lesjaku (1965–2022),
ki je pomembno spodbudil raziskavo staroverstva

VSEBINA / CONTENTS

Uvodna beseda (Saša BABIČ, Mateja BELAK)	7
Kratko o knjigi / Briefly about the book (Andrej PLETERSKI)	9
(Ne)pristnost verovanj in praks v gradivu o “posoških starovercih” ter o primerljivosti in o različnih pogledih na svet [(In)authenticity of beliefs and practices in the material on the “Old Faith Believers of Posočje”, comparisons and different worlds] (Katja HROBAT VIRLOGET)	15
Kolonizacija Srednjega Posočja [Colonisation of the Middle Soča region] (Matjaž BIZJAK)	35
Družbeno-politični vidiki zahodnoslovenske naravoverske skupnosti [Socio-political aspects of western Slovenian nature worshippers’ community](Cirila TOPLAK)	47
Elementi slovenske prvotne religije. O rekonstrukciji slovenskega staroverskega religijskega izročila [Elements of Slovenian Indigenous Religion] (Lenart ŠKOF)	71
Trije Belini in njihovi sinkretizmi v ustnem izročilu zahodne Slovenije [The Three Belins and their syncretisms in the oral tradition of Western Slovenia] (Miha MIHELIC)	93
Verovanje host v sklopu staroverstva na Slovenskem in verovanja starih Slovanov [Beliefs of the “Hoste” in the Context of Old Faith in Slovenia and the Faith of the Ancient Slavs] (Andrej PLETERSKI)	109
GRADIVO / MATERIAL	145
Vpliv monolitov na lokalno magnetno polje [Influence of monoliths on the local magnetic field] (Rudi ČOP)	147
Cerkev kot del staroverskega svetišča [Church as part of an Old Faith sanctuary] (Franc ŠTURM)	157

Uvodna beseda

Pričujoče delo *Staroverstvo v Sloveniji med religijo in znanostjo* je delno rezultat ciljno-raziskovalnega projekta *Popis, analiza in ovrednotenje primarnih in sekundarnih virov slovenskih raziskovalcev o "posoškem staroverstvu"* (vodja Anja Ragolič, CRP projekt, V6-1923, ARRS), ki je potekal med novembrom 2019 in oktobrom 2021. Projekt se je posvetil temi, ki je in še vedno rojeva razburkane debate in postavlja vprašanja o pristnosti virov, zgodb, znanj in svetišč, začenši že s samim poimenovanjem *staroverci*, ki prav nesrečno sovпада z rusko pravoslavno heretično ločino starovercev (*staroveri*) iz 17. stoletja (več o tem gl. Toplak str. 53). V času vznika te teme sta se zasidrali dve struji v etnologiji in v širših humanističnih in družboslovnih vedah in njuni raziskovalni fokusi so različni. Medtem ko ena stran želi ovrednotiti znanje, prakse starovercev, saj se jim kaže gradivo kot verodostojno, drugi razmišljajo bolj o diskurzih, skupnosti, identiteti, ki jih gradivo, videno kot neverodostojno, poraja danes (več o tem gl. Hrobat Virloget 2021). Burne debate med obema strujama potekajo predvsem glede verodostojnosti gradiva, ki sta ga Boris Čok (npr. 2012) in Pavel Medvedšček (npr. 2015) objavila na več mestih.

Namen projekta in s tem tudi knjige je predvsem kritično ovrednotiti prav to sporno gradivo in ga umestiti v zgodovinski prostorski in družbeni kontekst, nikakor pa ne zanikati pristnosti virov. Želja projekta in s tem tudi tega dela pa je predvsem najti potencial, ki ga tako gradivo ima, in preko pozitivne naklonjenosti podati spoznanja, predvidevanja o veri v naravo in njeno moč. Knjiga se po šestih znanstvenih razpravah zaključuje z dvema prispevkoma, ki smo ju uvrstili kot gradivo, saj na podlagi meritev poskušata aplikativno dokazati znanje takratne (staroverske) družbe in s tem eksplicitno izkazujeta popolno prepričanost v t. i. staroverski sistem.

Kot urednici bi želeli izpostaviti, da prispevki poskušajo raziskovalno kritično obravnavati temo starovercev, in ne prepričanja ali pripadnosti katerikoli raziskovalni struji. Raziskovalci so svoje prispevke pisali samostojno, na podlagi svojih znanstvenih in izkušenskih izhodišč. Ali se raziskovalci motijo, tako eni kot drugi, verjetno nikoli ne bomo mogli z vso gotovostjo trditi, tako kot ne moremo z gotovostjo zagovarjati razprave o drugih verovanjskih praksah iz preteklosti, tudi tistih, ki se nam zdijo še tako prepričljive.

Saša Babič in Mateja Belak

ČOK, Boris 2012, *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Preloži in bližnje okolice*. – *Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum 5*.

HROBAT VIRLOGET, Katja, 2021, *Etnološka recepcija starovercev. Odgovor z druge strani 1*. – *Etnolog 31*, 197–204.

MEDVEŠČEK, Pavel 2015, *Iz nevidne strani neba: Razkrite skrivnosti staroverstva*. – *Studia mythologica Slavica, Supplementa, Supplementum 12*.

Elementi slovenske prvotne religije

Lenart ŠKOF

Izvleček

Prispevek je filozofsko-teološka interpretacija elementov slovenskega predkrščanskega verskega izročila, imenovanega “staroverstvo”. Esej temelji na nedavni knjigi Pavla Medveščka - Klančarja *Iz nevidne strani neba* in najprej analizira slovensko predkrščansko verovanje, kot se je do konca 20. stoletja ohranilo v Soški dolini in kot je dokumentirano v tej knjigi. Medveščkovo poročilo in interpretacijo tega verskega izročila tu primerja s sodobnimi teorijami domorodnih religij sveta.

Drugi del obravnava teorijo monoteizma Jana Assmanna in teorijo prvotnega monoteizma Wilhelma Schmidta. Trdimo, da so bile prav s Schmidtovo teorijo domorodne religije prvič v zgodovini teologije sprejete kot partnerice v dialogu. Na podlagi tega predstavljamo specifično versko okolje slovenske avtohtone religije, imenovane “staroverstvo”, kot elementarno religijo in teologijo narave.

V tretjem delu predstavljamo svojo izvirno filozofsko-teološko interpretacijo elementov tega izročila v luči sodobnih teorij procesne filozofije, kvantnega mišljenja v teologiji (tj. prepletenosti) in horizontalne transcendence v naravni religiji.

V zadnjem delu obravnavamo možnost prihodnje postkrščanske in postreligiozne dobe, kot temelji na nauku “tretjega veka” Amalrika iz Bene in okoljsko utemeljenih nauk slovenskega izročila “staroverstva”.

Ključne besede: slovensko staroverstvo, slovanski bogovi, naravna religija, teologija narave, slovenska prvotna religija, elementarna filozofska teologija, Pavel Medvešček - Klančar, Wilhelm Schmidt, Jan Assmann

Abstract

[Elements of Slovenian Indigenous Religion] This essay is a philosophico-theological interpretation of the elements of Slovenian pre-Christian religious tradition, called “staroverstvo” (The old faith). This essay is based on Pavel Medvešček - Klančar’s recent book *Iz nevidne strani neba* (*From the Invisible Side of the Heaven*) and first analyses Slovenian pre-Christian religion as preserved in Posočje valley until the late 20th century and as documented in this book. Medvešček - Klančar’s report and interpretation of this religious tradition is here compared to the contemporary theories of Indigenous religions of the world. The second part deals with Jan Assmann’s theory of monotheism and with Wilhelm Schmidt’s theory of original monotheism. We argue that it was with Schmidt’s theory that for the first time in the history of theology Indigenous religions were taken as partners in dialogue. Based on this, we present a specific religious setting of Slovenian indigenous religion, called “staroverstvo” as an elemental religion and theology of nature. In the third part, we present

our original philosophico-theological interpretation of the elements of this tradition in the light of contemporary theories of process philosophy, quantum thinking in theology (i.e., entanglement) and horizontal transcendence within natural religion. The final part deals with the possibility of the future post-Christian and post-religious era, as based on the “Third Age” teaching of Amalric of Bene and environmentally informed teachings of Slovenian tradition of “*staroverstvo*”.

Keywords: pre-Christian religion of Slovenia, natural religion, Slavic gods, theology of nature, Slovenian indigenous religion, elemental philosophical theology, Pavel Medvešček -Klančar, Wilhelm Schmidt, Jan Assmann

O rekonstrukciji slovenskega staroverskega religijskega izročila

Takrat so se ljudje čutili eno z drevesi, bila so jim kot živa bitja. Človek jih je gledal in jim prisluškoval. Videl in slišal je več, kot vidi in sliši današnji človek, ker je bil še povezan z naravo; razumel je šepetanje listja in vejà. Zavedal se je, da je del narave. Drevo mu je bilo sveto. Če ga je kdo zasekal, se mu je smililo kot žival. Kadar se je pogovarjal z besi in bogovi, je bilo njegov posrednik drevo.¹

Moralo bi biti očitno, da smo mi – kot človeška bitja – v vsej svoji bogati raznolikosti najtesneje povezani in pravzaprav odvisni od drugih živih bitij, pokrajine, zraka in vode, ki vsi tvorimo zemljino biosfero.²

Pozorno poslušaj, lahko me slišiš.
To ti govorim, ker je zemlja kakor mati
in oče in tvoj brat.
Enako to drevo.
Tvoje telo je moje telo, mislim,
enak sem kot ti ... kot kdor koli.
Drevo dela, ko ti spiš in sanjaš.³

V okviru sinhronega proučevanja sodobne filozofske teologije ter filozofske religiologije in kozmologije prvotnih religij se odpirajo izjemno zanimiva vprašanja, ki segajo na nekatera ključna področja epistemologije, ontologije in sodobne okoljske etike. Modeli religijskega in teološkega izkustva, ki jih srečujemo v tej posebni konstelaciji, segajo od preiskovanja mističnih in znanstvenih korespondenc med prvotnimi in sodobnimi ali no-

¹ France Bevk, *Umirajoči bog Triglav: zgodovinska povest* (Kobarid: Turistično društvo in Nosttranje Gorice: Društvo Slovenski staroverci, 2018), 5. Andreju Pleterskemu in Cirili Toplak se zahvaljujem za vse njune komentarje mojega dela.

² Vine Deloria Jr. and Daniel Wildcat: *Power & Place: Indian Education in America* (Golden, CO: American Indian Graduate Center and Fulcrum Resources, 2001), 12.

³ Bill Neidjie, *Story about Feeling*, ur. K. Taylor (Broome: Magabala Books, 2017), 3.

vimi kozmologijami (tako v humanistiki kakor tudi v znanosti) vse do vprašanj novega materializma v okviru povezav med filozofijo, teologijo in znanostjo. Kot morda najvitalnejši del novega materializma se v teh konstelacijah lahko izrisuje prav vprašanje *elementarnega* sveta prebivanja, ki mu bomo v tem prispevku namenili največ pozornosti, v sklepu tudi z aplikacijo na problematiko zamotanosti (*entanglement*) v okviru tako imenovane nove kvantne teologije. Elementarna raven prebivanja se v tem kontekstu navezuje na zavedanje o povezavi med bitji (rastlinami, živalmi, ljudmi) in njihovim ontološkim temeljem, kakor se kaže skozi naravo sveta, ki jih obkroža – pomen elementarnega sveta prebivanja se tu navezuje na stare kozmološke matrice soodvisnosti prebivanja v razmerju do starih “elementov” zraka, vode, ognja in zemlje. Elementarnost sveta prebivanja pa sega tudi v mineralne plasti narave (kamni, kovine ...), ki jih običajno razumemo kot neživo ali anorgansko naravo. Narava se skozi elementarno zavest kaže kot prostor, ki je prežet z vseprisotno življenjsko silo vsega bivajočega. V nekaterih kulturah se je ta sila izrazila skozi govor o bogu, v drugih kot najvišje bitje ali kot življenjska sila, spet drugje je bila ta misel najtesneje povezana z naravo.

Človek je v novejšem času svojo povezanost z okolnim ali naravnim svetom nadomestil z idealom znanstvene gotovosti in tako imenovanega objektivnega znanja o sebi in o svetu. Z namenom razumetja, predvsem pa obvladanja in izkoriščanja sveta in njegovih bitij, je te prepustil usodi razpoložljivega obstanka (Heidegger), sebe pa naredil za vladarja nad vsem, kar obstaja in prebiva na tem svetu. Starodavne kozmično-mistične korespondence so bile s tem pozabljene in Zemlja je tako postala prostor uresničevanja planetarne nadvlade enega bitja nad vsemi drugimi bitji sveta. V času, ki ga določa in pretresa ekološka kriza svetovnih razsežnosti, je premislek o revitalizaciji elementarnega načina prebivanja več kot nujen. Ne le bogovi in sveta bitja številnih prvotnih ali indigenih tradicij sveta, ki so bili izrinjeni iz zmagovite zavesti novega vladarja Zemlje, kaos človekovega sveta je v ovoj svoje diabolične nadvlade zaprl tudi poznejše bogove in njihove zemeljske avatarje: “Golgota je simbol prihajajoče kozmične praznine (*khora*, anonimno ‘ono’) in entropija je križ, na katerem je križan sam univerzum,” pravi s svojim nihilistično-postkrščanskim glasom o položaju teologije in boga v sodobni okoljski krizi Caputo.⁴

Naš prispevek želi pokazati, da se v soočenju med prvotnimi elementarnimi kozmološkimi matricami in sodobnimi teorijami tako v humanistiki kakor tudi v družboslovju in znanosti (vključno s prelomnimi dognanji kvantne fizike v začetku 20. stoletja) izrisuje prostor ontološkega misterija in obenem kozmološko-quantne zamotanosti (*entanglement*⁵), ki nakazujeta na možnost prehoda k novomišljeni ontologiji in kozmoteo-

⁴ John D. Caputo, *Cross and Cosmos: A Theology of Difficult Glory* (Bloomington: Indiana University Press, 2019), 191.

⁵ Catherine Keller v svojem *The Entangled Cosmos: an experiment in physical theopoetics* (*Journal of Cosmology*, leto 20, september 2012, 8648–8666) razloži pojem zamotanosti kozmosa takole: “Tisto maksimalno je bilo in je še vedno lahko imenovano ‘Bog’. Toda v fiziki zamotanosti ne bomo več pričala klasičnemu božanstvu. Vseeno pa nam lahko ponudi materialne dokaze o univerzumu, ki je tako skrivnostno zamotan, da uhaja klasičnemu rivalstvu, ki primarno postavlja znanost in teologijo nasproti drug drugemu. To, kar želim tu deliti, spada v širšo in polidoksično raziskavo tega, čemur rečem ‘apofatična zamotanost’ (*apophatic entanglement*).” (str. 8649). Vsi pojavi v naravi so tako ontološko zamotani.

logiji človeka, narave in boga.⁶ V tem okviru bo pred nami izjemno pričevanje o prvotni slovenski religijski tradiciji staroverstva, ki ji bomo v tej razpravi poskusili dati sodobno teološko interpretacijo, pri čemer bomo sledili metodam nove kozmologije in novega materializma. Seveda pa zahteva uvodno opombo naše poimenovanje staroverstva kot tako imenovane prvotne (analogno z izrazom "indigenous") slovenske religije. V svojem poglavju z naslovom Prvotni življenjski načini in védenje o svetu nas John Grim opozori na močnejšo in šibkejšo definicijo tega pojma. Prva se navezuje na prvotno prebivalstvo nekega območja, ki je bilo kolonizirano in je kljub temu ohranilo nekatere svoje družbene, kulturne, ekonomske in politične institucije, druga, torej ožje, pa na pojem prvotnosti kot je ta določena v teh skupnostih, in sicer z ozirom na njihovo zgodovino, jezik, kulturo, prepričanja, verovanja, ustanove, območje prebivanja ter z vsem omenjenim povezane tradicije. Grim slednjič pojem prvotnosti neke kulture definira kot tisto, kar se nanaša na "družbe ožjega obsega kjer koli na planetu, ki delijo in ohranjajo načine poznavanja sveta v okviru posameznih jezikov, izročil, sorodstvenih sistemov, pogledov na svet ter povezanosti v odnosih z deželo, v kateri prebivajo".⁷ V nadaljevanju bomo videli, da lahko slovensko staroverstvo tako v močnejšem kakor seveda tudi v šibkejšem smislu tega termina razumemo kot primer prvotne religije nekega področja.

Leta 2015 je v delu *Iz nevidne strani sveta* izšlo izjemno pričevanje Pavla Medveščka - Klančarja (1933–2020) o slovenskih starovercih z območja Posočja. Pred njim je svoje pričevanje o starovercih z območja slovenskega Krasa izdal tudi Boris Čok.⁸ Obe deli temeljita na izvorno nezapisanem, torej ustnem izročilu slovenske prvotne religije, kakor se je ta skozi stoletja ohranjala in prenašala iz roda v rod. Obe knjigi, zlasti pa Medveščkovo življenjsko delo, nam prinašata tako bogata sporočila in namige, da ju lahko že takoj v začetku postavimo v neposredno primerjavo z nekaterimi ključnimi paradigmami na polju same zarezne med ustnim in pisnim ter ju povežemo s problematiko rekonstrukcij religijskih izročil, zaobsežene pod širše razumljenim pojmovnim okvirom etnofilozofije.⁹ Analogno naporu

⁶ Gl. Maurice Merleau-Ponty, *Nature: Course Notes from the Collège de France*, prev. Robert Vallier (Evanston, IL: Northwestern University Press, 1995), 204: "V filozofiji imamo posebno temo; *nexus*, ali *vinculum* 'Narava' - 'Bog.' Narava kot 'list' Biti in problemi v filozofiji so koncentrični." Glede pomena "lista" (*feuille*) gl. op. 7 na str. 305: pri tej metafori gre tako za organicistični kakor paginacijski (kakor se uporablja pri tisku in s tem pri nošenju pomena) pomen "lista".

⁷ John Grim, "Indigenous Lifeways and Knowing of the World", v: P. Clayton in Z. Simpson (ur.), *The Oxford Handbook of Religion and Science* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 87f. Prim. tu tudi delo Georgine Tuari Stewart *Maori Philosophy* (London: Bloomsbury, 2021), ki temeljni potezi "Māori filozofije" definira takole: "Pretekli dogodki potemtakem ne izgubijo svojega pomena in predniki lahko porušijo kontinuum prostora-časa, da bi bili so-prisotni z njihovimi nasledniki" ter "Po maorskem pojmovanju znanje ni omejeno na čute, temveč vsebuje znanje, ki je pridobljeno preko intuicije in sanj". (3)

⁸ Pavel Medvešček - Klančar, *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva* (Ljubljana: ZRS SAZU, 2015). To dragoceno knjigo sta uredila Andrej Pleterski in Mateja Belak, znanstvenokritično študijo k njej pa je napisal Andrej Pleterski. Delo je izšlo v zbirki *Studia mythologica Slavica – Supplementa*. Leta 2012 je v isti zbirki izšlo pričevanje Borisa Čoka *V siju mesečine. Ustno izročilo Lokve, Prelož in bližnje okolice* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2012), v katerem avtor prikaže bogato ustno izročilo zadnjih slovenskih starovercev z območja Krasa, ki je prav tako izjemno dragocen kulturni dokument o slovenski prvotni religiji.

⁹ O rekonstrukciji "afriške filozofije" (tu mišljene širše kot sklopa mitoloških, religijskih, filozof-

sodobnih preučevalcev avtohtonih izročil afriških (in analogno vseh drugih svetovnih) ljudstev, kakor so ta preživela obdobje koloniziranja in pokristjanjevanja ter kljub temu ohranila sveta izročila svojih prednikov, se tudi v izročilu slovenskega staroverstva odpirajo izjemno pomembna vprašanja – med njimi bomo v pričujočem prispevku izpostavili pomen tega izročila za sodobno filozofsko teologijo ter elementarno in okoljsko usmerjeno filozofijo religije. Eden največjih svetovnih poznavalcev starih ustnih izročil ljudstev sveta ter s tem povezane okoljske misli je ameriški kulturni ekolog ter geofilozof David Abram. Ko Abram v svojem eseju Splošna blaginja diha opisuje izročila arktičnih Inuitov in Jupikov, se jim v približevanju njihovem večstoletnemu izročilu takole pokloni:

Kar zatrepetam med govorjenjem o stvareh, ki so jih te ustne tradicije imele za tako svete, in še bolj ob tem, ko *pišem* o teh razumevanjih, saj ni bilo nikoli mišljeno, da bi bile te stvari zapisane. (...) Priklanjam se različnim ljudstvom, ki so bila na teh območjih, kjer živim, prvotnejša, kakor tudi živalim, rastlinam in duhovom tega izmučenega terena, sprašujoč jih za dovoljenje, da lahko tukaj pišem o teh stvareh. Kajti ta védenja skozi zgodbe, o katerih vem tako malo, morajo vendar biti vnovič slišana, in tisto, kar jim je skupno, moramo začititi, prepoznati ter obnoviti, če želimo, da bo uspevalo življenje.¹⁰

S tem credom ponižnosti in obenem spoštovanja izročila in življenja se Abram vpisuje v vrsto tistih redkih mislecev – med njimi je tudi Medvešček – ki so bili v svojem delovanju sposobni pozorno in ponižno poslušati ter prenašati stara sveta izročila. V njih se je izkazovalo tisto spoštovanje, ki je bilo odsotno v več kot tisočletni aroganci in preziru do teh svetih izročil s strani tistih, ki so jih slabšalno označevali kot primitivna, poganska, predkrščanska in predznanstvena. Prav s spremembami v okviru sodobnih humanističnih in znanstvenih premikov je postalo jasno, da bo življenje na planetu uspevalo le, če bomo omenjena stara sveta izročila sposobni razumeti v njihovi kompleksni in globoki povezanosti z naravo in jih tudi bili sposobni povezati s spoznanji sodobnih znanosti.

Preden se posvetimo elementom slovenskega staroverstva, kakor se kažejo našemu filozofskoteološkemu premisleku, je potrebna še ena pomembna opomba. Gre za vprašanje o tem, ali torej lahko to izročilo in njegovo religijo razumemo kot prvotno religijo na etničnem ozemlju Slovenije – takšno je bilo denimo že samorazumevanje nekaterih posoških starovercev, izraženo z naslednjimi besedami enega izmed njih: “Večina ji reče stara vera,

skih in etnografskih izročil) kot etnofilozofije gl. Henry Odera Oruka, *Sage Philosophy: Indigenous Thinkers and Modern Debate on African Philosophy* (Brill, Leiden 1990) ter tudi njegov esej *Four trends in current African philosophy*, v: P. H. Coetzee in A. P. J. Roux (ur.), *The African Philosophy Reader* (Routledge, London 2003), str. 120–136. O tem podrobneje v naši razpravi “Do Rta dobrega upanja in nazaj: tri vprašanja o afriški filozofiji”, *Filozofski vestnik* XXVI, št. 3 (2005): 171–185, ki s pripadajočim tematskim blokom o afriški filozofiji odpira vprašanja o razmerju med ustnim in pisnim izročilom, razmerjih med mitologizirajočimi (ali etnografskocentričnimi) in racionalizirajočimi (ali analitičnimi) trendi v okviru proučevanja svetovnih tradicij ter slednjič o dolgotrajni monokulturni tendenci zgodovine tako zahodne filozofije kakor tudi krščanske teologije.

¹⁰ David Abram, “The Commonwealth of Breath”, v: L. Škof in P. Berndtson (ur.), *Atmospheres of Breathing* (New York: SUNY Press, 2018), 269.

jaz pa ji pravim *prva vera*, ki se je sicer v drobcih ohranila vse do danes.”¹¹ Andrej Pleterski postavi v zvezi s tem vprašanjem dve pomembni tezi, prvo v razmerju do ožje slovanske, drugo do širše indoevropske religije. Prva teza se navezuje na ugotovitev Nikolaja Mihailova, “da je slovensko bajeslovje edina slovanska tradicija, v kateri se je tako dobro in v celoti ohranil tako imenovani glavni mit slovanske mitologije”, druga pa ocenjuje, da “so Slovani od vseh Indoevropejcev najdlje ohranili najpreprostejši način življenja” in da so “na začetku zgodnjega srednjega veka še vedno živeli v življenjskih razmerah zgodnje mlajše kamene dobe (neolitika)”.¹² Pleterski svoji ugotovitvi navezuje na ohranjeno arhaično strukturo v okviru mitične zgodbe o bogu Triglavu, ki jo je od starovercev prejel in zapisal Boris Čok. Tako Pleterski sklepa na v okviru slovenskega staroverstva neposredno ohranjeno arhaično ali prvotno izročilo, ki v svoji genealogiji kaže na neprekinjeno vez, ki poteka po osi slovanskega mitološkega in religijskega izročila, obenem pa sega onkraj izročila slovanske indoevropske mitologije celo v čas starejše kamene dobe. Videli bomo, da bo prav v elementarni (in seveda nikakor primitivni) simboliki kamna ter z njim povezanih elementov izkazana skrivna vez s sodobno teologijo in tudi znanostjo, kakor jo bomo poskusili odkriti in ubesediti v tem prispevku. Obe ugotovitvi sta za nas pomembni v naslednjem smislu: prvič, omogočata preizkus nove teološke rekonstrukcije najstarejših izročil človeštva prek njihove inherentne in nepretrgane elementarne matrice; drugič, slovensko staroverstvo pripoznata kot avtohtono ali prvo(bi)tno religijo slovenskega prostora in jo s tem pripeljeta v neposredni dialog z novomaterialistično-elementarno tendenco sodobne postkrščanske teologije, ki je še v nastajanju in ki ji tudi sami obenem pripadamo.¹³

V svoji uvodni študiji k delu *Iz nevidne strani neba* Pleterski to tradicijo opredeli kot tisto kulturno kodo, s katero lahko pridobimo nove uvide v razumevanju naše skupne civilizacije. Medveščkovo delo pa opredeli kot takšno, “kakršnega doslej še ni bilo, ne v Sloveniji in ne zunaj nje”.¹⁴ Če so skozi zgodovino o tej religiji sploh redko spregovorili,

¹¹ *Iz nevidne strani neba*, 365 (Vrhovčev Avguštin, 1962; naš poudarek).

¹² Gl. 6. poglavje “Verovanje host v sklopu staroverstva na Slovenskem in verovanja starih Slovanov” Andreja Pleterskega v pričujoči knjigi. Za tezo Nikolaja Mihajlova gl. *Zgodovina slovanske mitologije v XX. stoletju* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2021), 182. Glej o tem tudi Andrej Pleterski, *Kulturni genom: prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2014), 76–85.

¹³ Ob omembi postkrščanstva želimo v to razpravo uvesti misel Joahima iz Fiore, ki je v svojih spisih pričakoval tako imenovano Tretjo dobo, v kateri bo po dobi Očeta in dobi Sina nastopila doba Svetega duha, v kateri se bo na zemlji pojavila povsem nova – spiritualna Cerkev. Medtem ko je prva doba zanj še pomenila prebivanje pod obnebjem zakona in strahospoštovanja ter druga že napovedovala prebivanje pod obnebjem milosti in vere, je značilnost tretje dobe po njegovem mnenju prav prebivanje v svobodi in ljubezni. Amalrikovci – tj. pripadniki srednjeveške “heretične” krščanske ločine Amalrika iz Bene (1150–1206/07) – so nauk o treh dobah razumeli še radikalneje in verjeli, da je to obdobje svobode in prebivanja v ljubezni že prisotno v njih samih. S tem so radikalno zavračali cerkveno avtoriteto in v svojih vrstah kot prvi po prvotni cerkvi Jezusovega časa spet združevali moške in ženske, izobražence in plebejce. Pod vplivom islamskega aristoteljanstva so verjeli v vitalistično naravo materije, ki je zanje prežemala celotni univerzum, s tem pa so tudi zagovarjali ontološko kontinuiteto med Bogom in stvarstvom. Tej misli se je pozneje zelo približal Giordano Bruno, v sedanjosti pa Luce Irigaray s svojim učenjem o tretji dobi kot “Dobi diha”. O tem gl. Lenart Škof, “Naproti tretji dobi ali o spravi med etiko in teologijo,” v: *Misli svetlobe in senc*, ur. M. Malec in O. Markič (Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2021), 73–82.

¹⁴ *Iz nevidne strani neba*, 15. V nadaljevanju Pleterski na podlagi izjemno tesne povezanosti te

saj so jo njeni privrženci držali v strogi tajnosti, pa so o njej vendarle govorili kristjani, ki pa je niso razumeli in so jo z žaljivimi izrazi opredeljevali kot pogansko. Zato nas mora predramiti preprosta, a globoka in iskrena ugotovitev Borisa Čoka, ki v svoji *V siju mesečine* poudari, da že kot otrok ni sprejemal podob (puščava, nenavadna oblačila, drugačne navade, oddaljeni miti ...) iz beril Svetega pisma, ki so mu delovale nekako tuje ali neavtohtono. Povsem drugače je bilo, ko je poslušal zgodbe, ki so prihajale iz ust njegovih najbližjih in ki so, kot je videl pozneje, vsebovale izjemno stare in avtohtone elemente tistega, čemur danes lahko rečemo slovenska staroverska religija.¹⁵ Kot bomo videli, ta ne obsega le arhaičnih mitoloških vzorcev in raznolikosti božjih imen, temveč pričuje tudi o izjemni prisotnosti spolne razlike – to je ženskega in moškega pola božanstva v samem jedru tega izročila, ki je bilo skoraj brez izjeme žal zakrito ali potlačeno v vseh velikih verstvih sveta.¹⁶ Naša naloga je, da o tem spregovorimo s spoštovanjem in hkrati z neskritim ponosom o izjemni vrednosti te nepretrgane kulturne zgodovine, hkrati pa njen pomen in nesporni domet kritično premislimo v luči primerjave in soočenja z dominantno tradicijo nove Evrope – krščanstvom.

En bog ali več bogov: vmesna opomba o monoteistični tendenci in religiologiji

Za razumevanje razmerij med vrstami religij (v našem primeru med tako imenovano prvotno religijo starovercev in krščanskim monoteizmom) je izjemno zanimiva teorija, ki jo je v svojem delu razvil Jan Assmann, navezuje pa se tudi na danes pozabljeno, vendar epohalno delo patra Wilhelma Schmidta o pramonoteizmu, ki nam bo služilo kot izbrani primer zgodnje religiološke teorije obravnave prvotnih religij sveta. V svojem predavanju o začetku in razvoju ter oblikah monoteizma ter s tem povezanih teorijah z naslovom "Monoteizem in kozmoteizem" se Jan Assmann dotakne nekaterih temeljnih vprašanj razmerja med religiologijo in teologijo.¹⁷ Za prevladujočo religijsko zgodovino Zahoda je bilo seveda samoumevno, da je monoteizem razumela kot najvišjo obliko religije. Tako so razmišljali evolucionisti, ki so izpeljevali razvoj religije iz animizma in totemizma in ga vodili preko politeizma do (krščanskega) monoteizma (in nekateri še preko njega v novo znanstveno religijo – kot denimo August Comte), o tem pričajo tendence razodetij v razvoju

religije z naravo zanjo uporabi tudi enako veljavno poimenovanje "naravoverstvo". V sklepu svoje uvodne študije pa napiše: "Prav ta 'notranji glas' z globoko etičnostjo in neskončnim spoštovanjem narave in njenega ravnovesja daje knjigi neprimerljivo, enkratno vrednost izjemnega pomena, še posebno v vedno bolj podivjanem globalnem svetu, ki ga zanima samo še dobiček." (31)

¹⁵ Prim. *V siju mesečine*, 12f.

¹⁶ Glej naše *Antigonine sestre: o matrici ljubezni* (Ljubljana: Slovenska matica, 2018). Izjeme so nekateri deli hinduizma in budizma (zlasti v okviru tantre), tradicija Sofije/Modrosti v okviru judovsko-krščanskega izročila ter seveda smeri sodobne feministične teologije. V okviru kitajske tradicije je primer upoštevanja femininega načela vsekakor filozofski daoizem, če se omejimo le na nekatere tradicije.

¹⁷ Jan Assmann, *"Monotheismus und Kosmotheismus: Ägyptische Formen eines 'Denkens des Einen' und ihre europäische Rezeptionsgeschichte"* (Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1993). To je sicer Assmannovo predavanje iz 24. aprila 1993.

svetovnih verstev in ne nazadnje tudi prevladujoči monoteistično-filozofski vidiki mišljenja ali čaščenja enosti v Grčiji, Perziji in Indiji, ki so vsebovali jasno izraženo tendenco v smeri "Enega" kot svojega načela. Assmann v tem okviru izpostavi tri temeljne pristope: dekadentistično teorijo, evolucionizem ter teološko metodo, ki pa seveda ni religiološka in v nasprotju s prvima dvema teorijama temelji na razodetju, ter meni, da monoteizem ne spada niti v eno niti v drugo vrsto religije. Za tako imenovane dekadentiste je monoteizem praoblika vse religije, poimenujejo ga pramonoteizem (*Ur-Monothetismus*), pojem pa obsega neko prvotno obliko religije, ki pa je po njihovem mnenju sčasoma nazadovala v nižje oblike religij. To teorijo so zastopali francoski deisti že v 17. stoletju, Schelling v svoji *Filozofiji mitologije*, Max Müller (v razmerju poznejše indijske religije do prvotnejšega in zanj nedvoumno "višjega" ideala vedске religije) ter posebej pater Wilhelm Schmidt v svoji monumentalni *Izvor in porajanje ideje Boga*. Toda še preden si ogleđamo Schmidtov zasnutek, ostanimo še za trenutek pri Assmannu. Ta v svojem predavanju zavrne umetno ustvarjeno in v temelju evolucionistično dihotomijo politeizem vs. monoteizem ter v primeru religije starega Egipta rajši razloči med dvema vrstama monoteizma – kozmološkim in političnim. Zavrne tudi mehkejšo različico, ki bi egipčanski religiji priznavala t. i. "monoteistično tendenco znotraj politeizma".¹⁸ V tej luči argumentira, da moramo prvega ločiti od drugega kot ekskluzivističnega v njegovi temeljni potezi: kozmološki monoteizem namreč po Assmannu – tako kot njegov "naslednik" politični monoteizem – govori o enotnosti sveta/kozmosa/bivajočega, vendar s pomembno razliko: v okviru kozmološkega monoteizma ta enotnost pomeni, da v tem svetu še vedno prebivajo ali obstajajo tudi drugi bogovi. Nad njimi pa je en bog, ki jih vzdržuje in ohranja skozi razmerja, ki niso vedno enoznačna. Assmann se v svojem predavanju osredotoča na primer Egipta ter kot vzorčni primer navaja Ehnatonovo imanentistično kozmoteistično reformno teologijo, toda enako dober primer kozmološkega monoteizma je poleg Egipta (in Mezopotamije) tudi primer stare Grčije ter v enaki meri tudi religije stare Indije. V vedski religiji lahko tako skozi upanišadsko vprašanje "Koliko bogov je?" spremljamo izjemno pričevanje v okviru stare indoevropske religije, ki ji seveda pripada tudi slovensko staroverstvo.¹⁹ Assmannovo predavanje v tem smislu pomeni izjemno pomembno religiološko-teološko korekturo, usmerjeno v samo jedro t. i. problema monoteizma.²⁰

¹⁸ Prav tam, 8.

¹⁹ Glej o tem mojo razpravo o bogovih v vedsko-upanišadski religijski misli "Koliko bogov je?" v: *Philologos 2* (Pogovorni večeri 2006/07), uvodna beseda G. Kocijančič (Ljubljana: KUD Logos, 2007), 219–267. Gre za analizo odlomka iz devete brāhmaṇe iz *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* (BAU 3.9), v katerem Vidagdha Śākalya sprašuje modrega Yājñavalkyo, koliko bogov sploh obstaja v tem svetu. Yājñavalkya mu najprej odgovori, da je bogov 3303, potem pa nadaljuje s 33 bogovi, šestimi bogovi, tremi bogovi, z dvema, enim in pol ter slednjič z enim – ki je Dih (*prāṇa*), ki pa mu pravijo tudi *brāhman* ali *tyad*. Ti bogovi naseljujejo elementarni svet zemlje, ognja/svetlobe/toplote, vode, sape/zraka, in videli bomo, kako blizu sta si v tem elementarnem pojmovanju sveta staroindijska vedska in slovenska staroverska misel. Za celotni prevod in komentar omenjene upanišade gl. moje delo *Besede vedске Indije* (Ljubljana, Nova revija, 2005).

²⁰ Assman upravičeno opozori na še eno pomembno razsežnost, ko pravi: "Es handelt sich bei dem Begriff 'Monothetismus' ja auch lediglich um eine neuzeitliche Etikettierung und keineswegs um eine antike, quellensprachliche Prägung." (12) "Monoteizen" se kot izraz prvič pojavi leta 1680 (leta 1630 pa politeizem), ko ga uporabi britanski filozof in teolog Henry More (1614–1687) – a ne kot izraz za obrambo proti religijam Novega sveta, temveč da bi z njim razločil med svojo in unita-

Teorija Wilhelma Schmidta (1868–1954) je za nas zanimiva z vidika pionirske analize svetovnih religij in pomeni prehod v sodobno teologijo religije, kakor jo je pozneje razvil Wilfred Cantwell Smith. Schmidt je bil kot pripadnik Cerkev (bil je član kongregacije *Societas Verbi Divini*) seveda podvržen teološkemu razmišljanju o svetovnih religijah, vendar pa se je v svojih študijah tudi odločilno srečal z antropologijo oziroma etnologijo, ki so na prelomu iz 19. v 20. stoletje ravno začeli razvijati tedaj novo vedo antropologije religije (denimo E. B. Tylor, R. R. Marett in drugi). Schmidt se je tako začel zanimati tudi za jezike afriških in polinezijskih kultur in študije religijskih izročil širom po svetu so ga pripeljale do njegovega temeljnega in najboljšejnega dela *Izvor in razvoj religije* (to izjemno obsežno delo je izhajalo med letoma 1926 in 1955).²¹ Schmidt je ves čas svoje kariere ostal v duhovniški službi in njegovo akademsko delovanje je bilo tesno povezano s Cerkvijo. Toda ker ga je zaposloval problem izvora ideje Boga, ki se seveda v različnih časovnih obdobjih in v različnih kulturah izraža na zelo različne načine, je Schmidt to želel poenotiti v teorijo, tega pa se je lotil z religiološko in empirično metodo.

Schmidt se je svojega raziskovanja loteval z zdaj že dolgo preseženo željo po enotni teoriji religije. Želel je priti do temelja ali izvora religijskega razodetja Boga ali najvišjega Bitja.²² V tem oziru je bila njegova raziskava že vnaprej obsojena na neuspeh, obenem pa tudi ni mogel seči v prazgodovinsko obdobje (arheologija) in je tako s svojimi raziskavami ostal na meji med vidnim ali dostopnim in nevidnim ali (še ne) dostopnim področjem v proučevanju zgodovine in izvora religij. Toda po drugi strani je bil Schmidt s svojim

rijansko pozicijo znotraj krščanstva. Zlasti 19. stoletje je seveda ta pojem, skupaj s pojmom politeizma, uporabljalo za razločevanje religij na bolj ali manj razvite, bolj ali manj izvorne itd. O razlikah v jeziku nasilja v okviru politeizmov in judovskega monoteizma iz časa Jošijevе verske reforme iz 2 Kr gl. Jan Assmann, *Totalna religija*, prev. A. Leskovec (Ljubljana: Slovenska matica, 2018). Za t. i. slovanski monoteizem gl. Mihajlov, *Zgodovina slovanske mitologije*, 22 in 133. Pričujoča razprava se želi, kolikor je to le mogoče, odmakniti od katere koli tendence ali modusa totalitete v okviru religiologije in teologije.

²¹ Wilhelm Schmidt, *Ursprung und Werden der Religion: Theorien und Tatsachen* (Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1930). O njegovem življenju in delu gl. Hans Waldenfels, "Wilhelm Schmidt", v: *Klassiker der Religionswissenschaft: Von Friedrich Schleiermacher bis Mircea Eliade*, ur. Axel Michaels (München: C. H. Beck, 1997). Waldenfels na začetku svoje razprave Schmidta označi kot etnologa in religiologa in tudi njegova umestitev v Michaelsovo izjemno delo, ki prikazuje ključne klasike religiologije, je smiselna. Schmidt se je po študiju teologije posvečal študiju orientalistike (kot so jo tedaj poimenovali) ter islamistike. Za kulture onkraj t. i. klasične osi Zahod-Azija se je začel zanimati, ko je njegov red začel misijonarsko dejavnost na Papui Novi Gvineji. Četudi ni deloval kot etnolog (torej na terenu), je bilo njegovo delo močno zaznamovano z empiričnimi podatki tedanje etnologije in religiologije, obenem pa je velik pomen namenjal primerjavi med jeziki. Ključno zanj je to, kar ugotavlja tudi Waldenfels, da je bil Schmidt morda prvi teolog sploh, ki je zavračal poniževanje tako imenovanih primitivnih kultur v razmerju do krščanstva ter jih s tem premaknil iz popolne periferije proti središčnemu polju religiologije in tudi zgodnje teologije religij (če uporabimo tu teološki žargon W. C. Smitha). Waldenfels slednjič zapiše ključno misel, da namreč v poznem 19. stoletju ter zgodnjem 20. stoletju nikakor ni bilo samoumevno misliti s stališča "drugega" ali "tujega" (če odštejemo denimo navezave na religije Indije in Kitajske, ki so bile že predstavljene na tak način) in da je v tem Schmidtov poskus izjemno dragoceno pričevanje o spoštovanju drugih kultur in religij *kot partnerjev* (prav tam, 195).

²² V pričujoči razpravi bomo z ozirom na kontekst in različna izročila enakovredno uporabljali poimenovanja "bog/inja", "najvišje bitje", "(pra)sila" ter "Narava".

delom skriti predhodnik poznejše smeri teologije religij Wilfreda Cantwella Smitha in je tako izjemno pomemben člen v razvoju sodobne religiološke vede.²³ Schmidt je želel preučiti različna ljudstva (ki jih je imenoval *Naturvolken*) in ugotoviti, kako daleč v zgodovino seže verovanje v najvišje bitje. Proučeval je ljudstva vseh petih kontinentov: pri vsaki posamezni kulturi je prikazal idejo najvišjega bitja, kakor se je izrazila v posamezni kulturi, in jo označil prek imena, funkcije, kraja in kvalitete. Pri tem je (seveda z omejitvami svojega časa) želel pokazati na podobnosti med različnimi kulturami in ljudstvi pri prikazovanju in občutenju ideje Boga. Schmidt je iz primerjav starih kultur Afrike, Azije in Amerike sklepal na starejšo kulturo (*Urkultur*) in analogno sklepal na obstoj prarazodetja (*Uroffenbarung*), kot je bilo ljudem dano v najstarejših časih. Skozi svoje obširno delo je pokazal nekaj, česar pri sodobnikih še ni bilo zaznati: na stara in tako imenovana primitivna ljudstva in njihova verovanja je gledal kot na partnerje in s tem sopotnike v procesu porajanja božje ideje v svetu. Kot primer navedimo njegovo poglavje o religiji ameriških Indijancev, ko na podlagi tedaj znanih podatkov, ki jih je zbiral tedanji profesor amerikanistike na Berkeleyju A. L. Kroeber, takole povzame in podpre njegovo stališče:

V svojih razpravah "Indian Myths of South Central California" ter "The Religion of the Indians of California" je predstavil dokaz, da je v nasprotju z vsemi teorijami animizma in magije kot predhodnih poznejšemu nastopu najvišjega Boga ravno pri teh plemenih že jasno razvita podoba najvišjega Bitja in prav tako dejanskega stvarjenja (...).²⁴

V delu *Izvor in razvoj religije* se je tako posvetil vsem omenjenim področjem in dokazoval obstoj pramonoteizma v njih. S tem, ko je v starih kulturah sveta pripoznal pramonoteistično tendenco (ki je danes seveda ne bomo več uporabljali in jo bomo rajši nadomestili z opisi razmerij prepleta ali – v žargonu sodobne znanosti – *zamotanosti* med človekom, naravo in bogom/bogovi), je zavrnil teorijo animizma ter evlucijskega razvoja religije. Schmidt je tako trdil, da tako imenovana primitivna ljudstva niso verjela le v neko

²³ O W. C. Smithu glej mojo razpravo "Teologija religij W. C. Smitha in medreligijski dialog", v: G. Mithans in N. Furlan Štante (ur.), *Izzivi medreligijskih in medkulturnih stikov in možnosti vzpostavitve dialoga* (Koper: Annales ZRS, 2022), 53–68. Temelj za prelom z dosedanjimi tezami o religijah je bilo Smithovo prepričanje o *osebni kvaliteti* vse religijske dejavnosti. Njegova metoda obsega zbiranje gradiv (od tekstualnih do posameznih stvari, ki jih lahko opazujemo v okolju vsake posamezne religije, ki jo preučujemo); sledi druga faza, ko moramo nujno premisliti vlogo, ki jo imajo ti podatki ali dejstva *za tiste, ki v tej veri živijo*. Izraz tega metodološkega *creda* je zapoved: "Predlagam, da nobena trditev, ki vključuje osebe, ni veljavna, dokler njene veljavnosti ne prevprašamo tako s strani tistih, ki so vanjo vključeni, kakor tistih, ki so nevključeni kritični opazovalci." (*Wilfred Cantwell Smith: A Reader*, ur. Kenneth Cracknell; Oxford: Newworld, 2001, 216). Tretja in sklepna faza raziskave pa predstavlja razumevanje pomena teh dejstev, tako v razmerju do občečloveške situacije kakor tudi kot dela iskanja resnice, ki smo mu vsi zavezani.

²⁴ *Ursprung und Werden der Religion*, 181f. V razmerju do afriških religij denimo enako argumentira za "religijo Pigmejcev" ter njihovega najvišjega Boga. Religiološko zanimivo je zaporedje poglavij v tem delu Schmidtove knjige: a) Indogermani; b) Ameriški Indijanci; c) Pigmejska ljudstva; d) Semiti (XII. Poglavje: "Napredujoče pripoznanje Najvišjega Boga"). Schmidt med slovanskimi primeri omenja besedo "Bog" ter kot najvišjega slovanskega Boga omenja Peruna z Velesom kot njegovo hipostazo (gl. str. 44 in 51).

bitje, ki bi bilo povezano z animističnim ali duševnim/duhovnim načelom: nasprotno, svojo teorijo pramonoteizma je oprl na tri elemente ali pogoje, ki kažejo na etnografski način njegovega razmišljanja: to je (1) celoto potreb človeka, (2) enovitost časa ter (3) enovitost prostora skozi tega Boga. Tako je argumentiral, da je mogoče govoriti o pramonoteizmu, če so izpolnjeni ti pogoji. "Celota potreb" je zanj pomenila, da tak bog (ali bitje ali (pra)sila) osmišlja poreklo družine, potomstva, etičnih potreb, ljubezni itd. "Enovitost časa" je bil zanj atribut, ki je kazal na to, da tak Bog izpolnjuje naše prebivanje v vseh časovnih dimenzijah. Tretji element – "enovitost prostora" – pa je meril na to, da Bog v nekem religijskem okviru obvladuje ves prostor. Na podlagi teh kriterijev je lahko Schmidt prvotne religije sveta kot pramonoteistične povezal z velikimi monoteističnimi sistemi ter jih s tem razumel v smislu kontinuitete in ne diskontinuitete in razcepa. Četudi se tega ni zavedal in teoretsko še ni deloval skozi paradigmo pluralistične religijske znanosti in teologije, je s svojo potezo kljub temu bil predhodnik obeh trendov.

Schmidtovo argumentacijo lahko razumemo in tudi uporabimo na dva načina: lahko jo beremo skozi način monoteistične tendence in jo razumemo kot predhodno in nižjo stopnjo v toku razvoja neke višje religije. Lahko pa jo imamo – če smo nekoliko bolj tenkočutni – za primer ponižnejšega in spoštljivejšega obravnavanja tako imenovanih starih kultur in njihovih religij in v tem primeru nam omenjena teorija omogoča drugačen pogled na razmerje med dominantnimi monoteističnimi modeli na eni in skozi zgodovino religij tako pogosto zamolčanimi ali prezrtimi alternativnimi modeli iskanja smisla najvišjega Bitja, Boga ali Narave – in tu nam zelo pomaga tudi Assmannova teza o kozmoteizmu. Laurel Schneider bi oba vidika v luči svoje *Onstran monoteizma* vsekakor razumela kot govor o nečem, kar smo v zgodovini monoteizmov pozabljali, natančneje od takrat, ko so religije zaradi nove monarhične geste o Bogu začele govoriti kot o nečem, kar ni dinamično, kar nima več inherentne povezave s telesi in tudi ne več z elementi narave.²⁵ In enako je veljalo za pojmovanje spolne razlike. S premikom k sferičnosti, nenastalosti in večnosti kot principom popolnosti (maskuliniziranega) Enega in Nespremenljivega počela vse od Parmenida se je na Zahodu seveda začelo tudi novo poglavje v razmišljanju o metafiziki in filozofski teologiji na sploh. Naša želja je v nadaljevanju pokazati, kako velika škoda je bila s tem narejena religijam, ki niso mogle biti vključene v to matrico, kakor tudi sami teologiji, ki jo je žal vse prehitro prevzela tudi nase in si s tem zaprla ali omejila dostope do sveta elementarnega prebivanja. Tako želimo nakazati, kako lahko o tej gesti pozabe in prisilne potlačitve priča elementarna filozofska teologija. Z besedami Schneiderjeve se tako lahko tudi mi vprašamo: "Kdaj so zgodbe o Bogu postale zgodbe o totaliteti, o zaprtem sistemu, o Enem?"²⁶

Če se zdaj končno vrnemo v svet verovanja slovenskih starovercev: Andrej Pleterski v svoji razpravi "Verovanje host v sklopu staroverstva in verovanja starih Slovanov" poleg pomembnega že omenjenega vidika arhaičnosti njihove mitične zgodbe opozori še na dva vidika, ki smo ju pravkar omenjali – stari Slovani, in v kontinuiteti nepretrganega izročila vse do konca 20. stoletja za njimi tudi slovenski staroverci, so verjeli v dinamično strukturo božjega, ki je poleg inherentne strukturne pluralnosti vsebovala tudi močno

²⁵ Laurel C. Schneider, *Beyond Monotheism; A Theology of Multiplicity* (London and New York: Routledge, 2008).

²⁶ Prav tam, ix.

izražen vidik pripoznanja spolne razlike: če bog Triglav v svoji triadični strukturi vsebuje Boginjo (kot sredinski in osrednji lik) ter ob njej boga Kresa in boga Vileža,²⁷ se hkrati v tej trojnosti pripenja na četvorni vidik boga Svetovida, ki v sebi vsebuje štiri glave – to je štiri elemente (zemljo, vodo, zrak in ogenj), štiri strani neba in štiri letne čase ter obdobja življenja. Združena Triglav in Svetovid pa kot sedmerno božanstvo tvorita mnogoštevilno enost vrhovnega boga Slovanov – Dajboga. Vrhovna boginja slovenskih starovercev iz Posočja pa je bila Nikrmana (znana tudi pod imenom Velika dobra mati in Velika Baba) in Pleterski njeno tipologijo nedvoumno sopostavlja Dajbogu. Nikrmana enako kot Dajbog v sebi vzdržuje dinamično in pluralno razsežnost božanstva, vključno s spolno razliko – saj njeno ime ne pomeni nujno, da je kot božanstvo (samo) ženska. Pleterski se tako provokativno vpraša in si hkrati že odgovori: “[J]e Nikrmana moški, je Dajbog ženska? (...) Rešitev je preprosta. Najvišjega boga Slovanov, in s tem tudi Nikrmano, si moramo predstavljati kot mnogospolno bitje.”²⁸ Podobna vprašanja si bomo v nadaljevanju postavili tudi sami. Že sedaj pa je več kot jasno, da religija starih Slovanov, kakor tudi slovensko staroverstvo, nakazuje široke interpretativne možnosti, ki segajo daleč preko statičnih in umetno ustvarjenih dvojic monoteizem nasproti politeizmu ali moški vidik nasproti ženskemu v religiji, še manj pa omogočajo klasične in danes presežene dihotomije med višjimi in “prvotnejšimi” (a s tem nižjimi) modeli religioznega izkustva. Povedano v duhu ugotovitev Laurel Schneider bi slednjič lahko rekli, da staroslovanski in staroslovenski bogovi in prasile nedvoumno izpričujejo bogastvo tako dinamične ontološke kakor tudi medspolne življenjske moči božanskega in svetega.

Če sklenemo: zahodni svet se je z razvojem filozofije in teologije odrekel čustvom in čutnim zaznavam, vonjem in dotikom ter v razmerju do narave utemeljil povsem novo misel, zaznamovano s pojmovnim in idejnim svetom – to je svetom nebrzdane subjektivnosti, temelječe na dominaciji razuma nad občutenji, enega spola nad drugim, človeka nad živalskim svetom in človeštva nad naravo. Temu vzorcu je žal sledila tudi teologija, ki je, docela paradoksalno, iz svojih hladnih soban vse prepogosto izganjala slehernega duha elementarne materialnosti, ki je bila še tako blizu Jezusu: sočutje, dotikanje, telesna bližina so prepogosto postali odveč v korist velikim teološkim in metafizičnim

²⁷ Gl. pričevanje Marije Rajceve (roj. 1922) o Triglavu, v: Boris Čok, “Naš Triglav”, *Studia mythologica Slavica*, letn. 23 (2020), 255–258: “Že samo ime da vedeti, da je ta naš bog imel tri glave, to pomeni tri bogove v enem! Desna glava je bil bog Kres, ki je varoval nebo, in če ljudje niso delali dobro z naravo, jim je pošiljal strele na zemljo in jih tako kaznoval! Kamor trešči strela na tla, tam zraste njegova roža plutnik (perunika). Tega starega boga so se ljudje najbolj bali, ker so bile njegove strele nepredvidljive! Leva glava je bil bog Vilež, ki je varoval podzemlje, duše rajnkih in vile, na površju pa je ščitil domače živali. Pazil je tudi na ljudi, kaj delajo za časa življenja, in če so se prekršili proti naravi in živalim, je povzročal potrese. Ma sedaj boš pa presenečen: srednja glava, malo višja, je bila ženski bog, varovala je naravo ali ji škodovala. Spomladi in poleti je to bila Živa in je bila ljubica Kresa, ob polni luni avgusta meseca pa se je spremenila v Moro in tako postala jeseni in pozimi ljubica Vileža. Vidiš, in tako deluje tudi narava! Kadar grmi in bliska in se valijo megle iz jam, takrat se oba moška bogova tepeta za prevlado, obe ženski pa za naravo. Prva dela dobro, ko narava ozeleni in oživi, zato ima tudi tako ime. Druga dela slabo in naravo umori, zato ima tudi ona ustrezno ime. Te boginje naši predniki niso častili, ampak so jo črtili. Tako so naši predniki videli in verjeli v tega boga, tudi še ene druge!” (256).

²⁸ Pleterski, “Verovanje host” (str. 135). O izvoru imena te staroverske boginje med raziskovalci staroverstva še ni konsenza.

shemam, nesmiselnim teoretičnim dokazom bivanja Boga ali pa preprosto neprestanim prestižnim bojem za premoč enega argumenta ali ene doktrine (ali cerkve) nad drugo. Tako je o tem dolgem in bolečem procesu pozabe našega stika z naravnim svetom zapisala Luce Irigaray:

Da bi izstopil iz naravnega sveta, in seveda iz maternega sveta, ki je temu svetu najbolj blizu in je z njim združen, je grški človek opredelil pare nasprotnikov, s pomočjo katerih je hotel obvladati svet. Pari so bili v začetku povezani z neposredno naravno izkušnjo – na primer dan in noč, toplo in hladno, suho in mokro –, kasneje pa so glede na čutno zaznavo postali vse bolj abstraktni – dobro in slabo, duh in telo, resnično in zmotno itn. Človek je tako postopno ustvaril kategorije, na osnovi katerih bi pridobil in vladal svetu, ne da bi se v njem izgubil. Poudarjajoč nasprotna pola glede na naravne kontraste – na primer med dnevom in nočjo – je človek naravne stvari oropal njihovega realnega obstoja, ki je redko povsem na eni ali na drugi strani (...). Oddaljil se je od naravne pripadnosti, ki je hkrati ena in mnogovrstna: biti človek z različnimi telesnimi ravnmi, različnimi energetskimi plastmi, različnimi duhovnimi značilnostmi. Tako je na primer postal telo in duša ali telo in duh, to je dualnost, v kateri se duša oziroma duh smatrata za nadrejena (višja) telesu in mu morata vladati. Boj, ki ga vodi človek (moški), da bi se oddaljil od narave in od materinskega veselja, je tako postal konflikt v njem samem, v katerem si stojita nasproti nasprotna pola.²⁹

Elementi slovenske staroverske religije

Teolog Vine Victor Deloria Jr. (1933–2005; znan tudi pod imenom Standing Rock Sioux) iz plemena Sjuji severnoameriških Indijancev v svoji *Moč in prostor* opozori na dejstvo, da je beli človek stoletja preziral znanje ameriških Indijancev in imel njihove nauke za praznoverje, obenem pa je verjel, da lahko “mešanica folklore, religijskih naukov ter grške naravne znanosti velja za najvišji intelektualni dosežek naše vrste”.³⁰ Šele v zadnjih desetletjih je postalo jasno, da so plemena ameriških Indijancev (in seveda analogno tudi druga plemena, družbe ožjega obsega in kulture sveta) posedovale posebno in pomembno znanje o kozmosu in naravnem svetu. Pojma, ki ju Deloria postavlja v ospredje, sta moč/sila (*power*) in kraj/prostor (*place*). Medtem ko je prevladujoča zahodna tradicija v filozofiji in znanosti vsaj do Bergsona ali Whiteheada govorila in razmišljala le skozi koordinatni sistem linearnega prostora, časa in energije, so prvotna ali indigena ljudstva že od nekdaj govorila in razmišljala skozi matrico moči/življenjske sile in prostora. Ko so ta ljudstva govorila o skupnih značilnostih denimo ljudi in živali ali celo o povezanosti mineralnega, rastlinskega, živalskega in človeškega sveta, tega ni bilo mogoče postaviti niti v pojmovni okvir tradicije niti ni bilo mogoče tega vedenja umestiti v okrožje tega, kar je bilo razumljeno pod pojmom

²⁹ Luce Irigaray, *Una nuova cultura dell'energia* (Torino: Bollati Boringhieri, 2013), 91f. Prevedel Anton Mlinar.

³⁰ Deloria in Wildcat: *Power & Place*, 1.

“vere”. Še na eno pomembno razsežnost, ki nas bo pozneje zanimala v naši razpravi, opozori Deloria, ko pravi: “Lahko privzamemo, da se nam energija, ki jo opisuje kvantna fizika, kaže kot identična s skrivnostno silo, ki so jo skoraj vsa plemena imela za poglavitni sestavni del univerzuma.”³¹ Ko filozofska teologija ameriških Indijancev, kakor jo predstavi Deloria, naše prebivanje slednjič razume kot bistveno *relacijsko* v razmerju do drugih živih bitij, dežele ter njenih elementov, se seveda z vsem tem odpirajo bogate možnosti reinterpretacije številnih podobnih spiritualnih izročil – in med njimi bomo tu v ospredje postavili filozofsko-teološki pogled na religijo slovenskih starovercev.³²

Elementarna filozofska teologija, ki jo razvijamo v tej razpravi, je izraz skritih ali (še) skrivnostnih kozmičnih korespondenc med različnimi vrstami bivajočega, ki naseljujejo in napolnjujejo prostor. Ker so v ospredju verovanj starovercev kamni in njihova inherentna *spiritualna materialnost*, bomo tu začeli z njimi. Catherine Keller v žargonu sodobne kvantne fizike takole opiše ontološki status kamna:

V *Procesu in realnosti* bi Whitehead to radikalno in nepreprosto lokacijo formuliral v obliki svojega “ontološkega načela”: “Vse je nedvomno nekje v aktualnosti in povsod v potencialnosti.” To potencialnost, ki napotuje na kvantno možnost ali vakuum, anticipira preblisk francoskega kvantnega fizika Bernarda d’Espagnata o kamnu: “Njegovo ‘kvantno stanje’ je ‘zamotano’ (to je tehnični termin) s stanjem celotnega Univerzuma.”³³

³¹ Prav tam, 5.

³² S “spiritualnim” v tej razpravi merimo na elementarno prisotnost življenjske energije v nas, ki jo v nasprotju s klasičnim metafizičnim in znanstvenim pogledom na “duhovnost” ne razumemo kot platonistično-kartezijanskega protipola telesu, temveč ravno nasprotno kot vitalno silo (t. i. *spiritualno materijo*), ki je v svoji naravi povezana z zrakom, dihom ter z njima povezanimi vitalnimi telesnimi energijami (mezo)kozmosa, narave in človeka. Gl. o tem Lenart Škof, *Etika diha in atmosfera politike* (Ljubljana: Slovenska matica, 2013). Že Teilhard de Chardin je sicer kot teolog in paleontolog hkrati (ter mistik) v svoji teološki misli proces kristogeneze razumel kot postopno prežemanje vsega z Jezusovo navzočnostjo. Vedel je, da so duhovne in kozmične energije neločljivo povezane z materialno podstatjo sveta in kozmičnim Kristusom ter je tako že govoril o t. i. spiritualni materiji, s tem pa vzbujal nelagodje v cerkvenih krogih, ki jim je njegova misel predstavljala nevarno razširitev teologije na naravo, posebej še v smislu pritegnitve materije v red svetih reči.

³³ Catherine Keller, “Tingles of Matter, Tangles of Theology”, v: C. Keller in M.-J. Rubenstein (ur.), *Entangled Worlds: Religion, Science, and New Materialism* (New York: Fordham University Press, 2017), 118f. Z elementarnostjo kamnov se pri nas v okviru svoje umetnosti ukvarja Marko Pogačnik, ki je na tej podlagi razvil svojo litopunkturo Zemlje. Človekovo telo Pogačnik razume kot bistveno ontološko prepleteno z minerali ter z rastlinskim in živalskim jedrom, Zemljo pa kot Gajo poimenuje tudi z izrazom litosfera. Takole pravi o mineralih (ali kamnih): “Njihov spomin je tako širok, da lahko cele svetove ‘stisne’ in jih shrani v mineralnih plasteh, kjer jih ohranja v nanovelikosti.” (Marko Pogačnik, *Vesolje človeškega telesa*; Ljubljana: Beletrina ter Društvo za zožitje človeka, narave in prostora Vita, 2016, 108).

Zanimivo analogijo glede mineralnega jedra in kamnov lahko najdemo tudi v delu Ernsta Haeckla, nemškega zoologa in filozofa biologije, ki v svojem zadnjem delu *Kristalseelen: Studien über das anorganische Leben* (dostopno v izdaji Pranava Books, izšlo leta 1917) razvija idiosinkratično in v njegovem času docela nerazumljeno teorijo “duševnosti” mineralov. Takole pravi: “Alle Substanz besitzt Leben, anorganische ebenso wie organische; alle Dinge sind beseelt, Kristalle so gut wie Organismen.” (viii) Prim. tudi njegovo predzadnje delo *Gott-Natur (Theophysis)* (Leipzig:

V Medveščkovi knjigi, ki si jo bomo sedaj поблиže ogledali,³⁴ najdemo izjemna pričevanja o prepletenosti ali ontološki zamotanosti vsega bivajočega na Zemlji. Izjemen primer tovrstnega razumevanja najdemo v pričevanju Janeza Strgarja, ki je Medveščku tudi odprl vrata v sveto območje staroverstva. Takole pravi o veri prijatelja Toneta Javorja, ki je bil po njegovem edini med staroverskimi prijatelji, ki je bil pogosto povezan z drugim svetom:

Takrat si je vzel svoj dan in ga preživel v samoti, na gori ali v gozdu, kjer je videl, kot je rekel, onkraj vidnega, kjer slišiš tudi odmeve in glasove, ki prihajajo iz pračasa. (...) Javor tudi ni hotel sprejeti pojma neživa snov, ker je bilo zanj vse, kar ga je obdajalo, živa snov. (...) Še posebno se jim zdi neumno [tj. njegovim mlajšim sodobnikom], ko Javor pove, da so mu prijatelji tudi drevesa, voda in nekateri kamni. Na koncu sledi še nauk, ki pravi, da je naravo treba ljubiti kot mater, ker smo del nje. (56)

Ta odlomek nekako združuje vse, kar želimo tu premisliti: staroverci so bili skozi samotno ali včasih celo pravo puščavniško odmaknjenost sposobni prečiti linearnost časa in vstopiti v tako imenovano brezčasje, v katerem so čutili povezanost vsega bivajočega kot živega – to je dinamične celote spiritualne materije in podpirajoče prasile Nirkmane v eni izmed njenih emanacij (videli so jo v nočeh, ko so udarjale strele, nekateri kot žensko, drugi kot oblake, potem v podobi bika, kače, kozoroga ali konja; 46³⁵). Nirkmana kaže, kako je bil celoten prostor spoštovan za tiste namene, ki jih je določila ta prasila – v tem je jasna staroverska povezava s prej omenjenimi prvotnimi verovanji drugje po svetu. Medvešček sam na podlagi prejetega izročila in skrivnega učenja ve, da “kamen ni le mrtva materija”, ampak pomemben element v prostoru in človekov sopotnik, ki soustvarja in zagotavlja njegov obstoj. (525) V podobi *kačje glave* pa so bili izbrani kamni pri starovercih spoštovani tudi kot zaščitniki semen, ali z besedami Valentina Hvalice:

Skala je delovala kot oltar, ki so mu darovali dragocena semena, od katerih je človek odvisen. S tem pa so pomagali tudi pticam, ki so živa vez med Zemljo in nebom. (235)

Kamni so po starem verovanju torej ponazarjali vso živo naravo in v skladu s prej omenjenim prepričanjem kvantnega fizika Bernarda d’Espagnata, da je kvantno stanje kamna ‘zamotano’ s stanjem celotnega univerzuma, lahko izpeljemo sklep o posebnem znanju, ki je bilo torej že stoletja na voljo starovercem, ki so v posvečenih kamnih čutili in videli izjemno moč ali silo – še več, Valentin Hvalica celo pove, da “ko *zeleno kačjo glavo*

Alfred Kröner Verlag, 1914), v katerem na monističen način Boga razume kot izraženelega skozi celotno naravo. Žal je treba poudariti, da je Haeckel kot evolucionist zastopal skrajna evgenična ter rasistična stališča in tako obenem inherentno zanikal svojo teorijo o teološko-ontološki povezanosti vsega živega.

³⁴ Vse sprotne navedbe strani ob izbranih odlomkih v tekstu so iz: Medvešček, *Iz nevidne strani neba*.

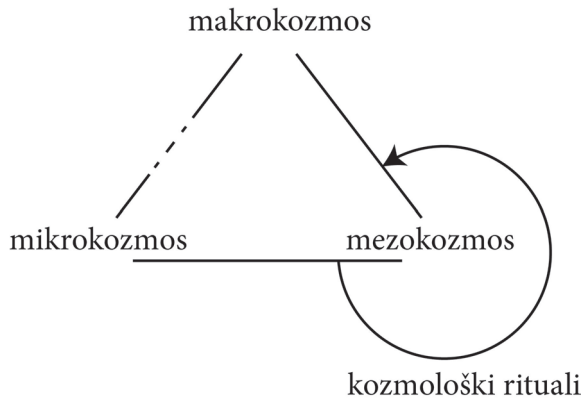
³⁵ O vidiku ženskega božanskega lika pri Slovanih in pri starovercih glej spremno besedo Katje Hrobat Virloget h knjigi *V siju mesečine*, zlasti str. 169ff.

‘zazibaš’ z nekim posebnim namenom, se lahko zgodi, da boš slišal pračas, saj se je rodila v posvečeni reki, ki izvira iz osrčja svete gore Triglav, v kateri korenini naše verovanje”. (236)

Kamni pa so tvorili tudi tročan ali trojnost, ki je v sebi povezovala elemente zemlje, vode in ognja – to povezanost so staroverci izrazili tako, da so ob gradnji hiše tri izbrane kamne skrbno postavili v sveti trikotnik, ki je varoval hišo in blagodejno vplival na človeka, živali in rastline. Tročani so tako na način posebne kozmične korelacije ohranjali svet v ravnovesju in znanje, ki je to omogočalo, je bilo skrbno varovana skrivnost, ki se je prenašala z očeta na sina, in še to zgolj ob smrti. Toda pomen tročana je tudi etičen. Ko Janez Strgar govori o tročanu, takole usmeri pogled v njegovo kozmično-etično razsežnost:

Tročan je tudi nekaj, kar je v nas samih, vendar pa ni zgolj znotraj ene osebe, ampak je trenutno nekaj, kar je med tabo, Tonetom in mano. Torej ne moremo biti sami, ne moremo biti drug brez drugega. Šele takrat čutiš v sebi notranjo moč. (87–88)

O triadični strukturi sveta in temeljne etične geste bližine smo že razpravljali v *Etiki diha*, kjer je bila vzpostavljena mistično-kozmična povezava ali korespondenca med mikrokozmosom (človek, telo), mezokozmosom (zrak, atmosfera, etični dih) ter makrokozmosom (kozmos, narava in bogovi).³⁶ To kozmično razmerje lahko ponazorimo z naslednjim diagramom:³⁷

³⁶ Prim. Škof, *Etika diha*, “Uvod”. V tem pomenu se tročan izjemno povezuje z bantujsko besedo “ubuntu” in njeno relacijsko etiko. Gl. o tem Škof, “Do Rta dobrega upanja in nazaj”, posebej op. 38 o etiki ubuntu.

³⁷ Diagram ponazarja triadični model kozmičnih korespondenc skozi pogled t. i. horizontalne transcendence, kot jo opisujemo tudi v tem eseju: *prekinjena črta* med mikrokozmosom (človekovo telo) ter makrokozmosom (narava, bogovi) pomeni, da ima človek dostop do narave ali bogov preko t. i. mezokozmičnih ritualov, ki s tem povezujejo vse tri dele triade v eno dinamično celoto – človek tako ne more zares obstajati brez ritualov in narave; ritualov pa ni brez človeka in narave; slednjič se tudi narava in njeni bogovi/boginja ohranjajo v ravnovesju skozi kozmično triado ali korespondenco s človekom in rituali. Smisel modela je tudi v tem, da si tu človek bogov ali Boga ne more prisvojiti, ampak je lahko z njim/njo edinole v odnosu ritualno posredovane transcendence.

Ta pogled v okviru staroverstva izkazuje izjemno prepričanje (ki je temelj sodobne okoljske etike), "da smo v naravi vsi enako pomembni in odvisni drug od drugega" (108). Tročani kažejo na izjemno pomembno značilnost staroverstva, in sicer, da gre v njegovem pogledu na razmerja v svetu za *horizontalno transcendenco* – tako na ravni razmerij z makrokozmosom kakor tudi na ravni odnosov med živimi bitji kot deli narave.³⁸ V nasprotju s tem je klasična teologija monoteističnih religij vztrajala pri vertikalni ali monarhični transcendenci, ki je zanikala polno ontološko pripadnost ljudem (še posebej ženskam in otrokom), sploh pa ni podeljevala nikakršnih ontoloških pravic živalim in rastlinam, kaj šele tako imenovani neživi naravi. Zato je bila prepogosto nestrpna in nasilna do tako imenovanih poganskih religij, ki so to izkazovale, in žal tudi do staroverstva, ki ga ni razumela. Slednjic pa je tu še krvni tročan, ki povezuje mater, očeta in otroka – ta prav tako izkazuje horizontalno genealogijo v posebnem genealoškem razmerju, izraženem med starši in otroci, pri čemer je otrok kot del te triade zdaj lahko ontološko enakovreden člen te strukture, tudi zato je nasilje nad otroki v staroverstvu (in v nasprotju s krščanstvom, ki ga je dolga stoletja podpiralo in žal ohranjalo vse do danes) prepovedano.³⁹

Če povzamemo – v kozmološko-teološkem smislu lahko zdaj rečemo, da je elementarna horizontalna ontološka vez tista, ki omogoča razumeti to skrivno (v smislu skrite kozmične korespondence) povezavo med človekom, naravo in njenimi silami. To je lepo opisal Valentin Šmončev, ko je rekel, da je treba živeti tako, "da sebe enači[š] z vsemi živimi bitji, ki živijo okoli nas in z nami" ter da "je med nami tudi tisto, česar ne vidimo, ali ne razumemo, to pa še kako deluje."⁴⁰ (179) Seveda si tu lahko priključimo tudi besede Delorie, da se nam danes energija, ki jo opisuje kvantna fizika, kaže kot tista skrivnostna sila, ki so jo stara ljudstva in stare tradicije imele za poglobitveni sestavni del univerzuma. O tej skrivnostni sili na izjemen način pričuje tudi Jože Fatorinov, ki se muje razodela med opazovanjem tolmuna. Po izjemno poetičnem opisu mističnega izkustva, ki mu je bilo dano, zapiše:

V meni se je prebudila neka skrita sila, ki mi je napolnila telo, tako da je postajalo vse bolj neprepoznavno, drugačno. Počutil sem se neverjetno močnega. Od tistega trenutka dalje ne potrebujem ničesar drugega. Vse, kar potrebujem, imam na doseg roke. Na meni pa je, da ostanem še naprej pošten in dober ter da sprejemam vse tisto, kar počnejo moji prijatelji strici. (192)

³⁸ O Platonovem obratu horizontalne transcendence v vertikalno gl. Tine Hribar, "Dobro in/ kot Eno: (neizrekljivo izkustvo, nezapisljiva misel in nenapisani nauk)", *Nova revija*, letn. 25, št. 300 (2007), 320–344.

³⁹ Jože Pangerc tako pravi, da v nasprotju z dejanji "učiteljev in farjev, ki otroke kaznujejo z večurnim klečanjem na žitnih zrnih", staroverci svojih otrok fizično ne kaznujejo: tudi pri tem se ravna po naravi, saj tudi živali svojih mladičev nikoli ne mučijo. (463) V tej izjemni pripombi se zrcali spoštovanje do otroka, ki je bilo odsotno skozi celotno zgodovino filozofske misli in teologije. Po drugi strani je simptom krščanskega odnosa do otroka in pomanjkljive ontologije otroka v Cerkvi viden v preštevilnih spolnih zlorabah otrok in najstnikov v katoliški Cerkvi.

⁴⁰ Mary Jane Rubenstein v "The Fire Each Time: Dark Energy and the Breath of Creation" poudarja, kako je v danes znanem univerzumu po podatkih NASE od celotne mase večina, tj. 70 % danes še nepoznane temne energije, ki ji sledi 25 % temne snovi ter le 5 % vidne snovi (gl. *Cosmology, Ecology, and the Energy of God*, ur. D. Bowman in C. Crockett; New York: Fordham University Press, 2012), 29.

Neverjetno je, s kakšnim spoštovanjem so staroverci govorili o naravi, ki je bila katedrala njihove "Cerkve", med njimi sta bili največji svetišči Babja jama ter Padence, o katerih so govorili z največjim spoštovanjem.⁴¹ Njihovi uvidi in učenja o naravi so docela skladni z najsodobnejšimi uvidi okoljske humanistične znanosti ter okoljske etike. Morda najmočnejše pričevanje na sploh v celotni Medveščkovi knjigi o tej temi je tisto od Jožeta Blaževa. Naj ga tu povzamemo kot uvod v premislek o pomenu nove elementarne filozofske teologije za sodobno okoljsko debato. Takole pravi Pavletu Medveščku - Klančarju v izjemnem odlomku, v katerem se navezuje na prihod industrije v dolino Soče, ki je bila tako sveta starovercem:

Veš, kaj, vse so uničili. Tudi velik tročan. Bil je to zares velik tročan, ki so ga tvorili Jelenk, Jazbenk in Babja jama. Vse trojno je bilo povezano s podzemljem, kjer je živela velika bela kača. Ko je bila ob jami velika voda, je bil to znak, da kača noče, da bi se ji približali. Želela si je miru (...) Ta nenasitnež [tj. sodobni človek] vse po vrsti uničuje in bo tako na koncu uničil še sebe. Narava pa si bo takrat oddahnila in si s pomočjo Nikrmane spet opomogla. Seveda tega dne ne bom dočakal, ti pa tudi ne. (441)

Staroverci so se imenovali tudi "kačarji" in samo mislimo si lahko prezir, ki so ga do te vere gojili kristjani, iz temeljev svoje tradicije naučeni ali privzgojeni sovraštva do te za staroverce svete živali. Staroverski mit o nastanku življenja pravi, da so nekoč na nebu sijale štiri lune, največja med njimi se je imenovala rodna luna. Ko je razpokala, so iz razpok proti Zemlji počasi začela padati semena in jajčeca – in iz prvega jajčeca se je izlegla *bela kača*, simbol staroverstva. Naselila se je v Babji jami, ki je tako postala osrednje staroversko svetišče. Tam so se iz nje izvalile vse druge živali, iz semen pa so vzkli vse rastline. Šele potem se je na Zemlji pojavilo človeštvo – iz rodne lune, ki je vmes postala zvezda in se razpolovila in padla na Zemljo, se je razvilo iz prve ženske in prvega moškega kot dveh polov te lune. (273–274) Ta izjemna genealogija kaže na kozmološko poreklo vsega živega, ki je v neskladju s teološkim in monarhično-monoteističnim mitom judovsko-kršćanske tradicije: "Tisti dan bo Gospod s svojim težkim, velikim in močnim mečem kaznoval Leviatána, kačo, ki pobegne, Leviatána, ki je v morju." (Iz 27,1) Seveda ob tem ne smemo pozabiti niti na stari indoevropski mit o junaku, ki premaga kačo (denimo v

⁴¹ Žalostno je v Medveščkovi knjigi spremljati pripovedi o postopnem propadanju in izginjanju teh svetih krajev. Nekatere je uničila že gradnja železnice in njenih predorov, številne druge je ranila ali uničila prva svetovna vojna, seveda pa je na svet in način življenja, kakršnega so poznali, pozneje izjemno močno vplivala pospešena industrializacija doline (zaježitve reke Soče, tovarne itd.). Ob bok vsemu, kar je zapisano, dodajmo še tisto, česar v knjigi Medveščkovi informatorji in pripovedovalci ne omenjajo, saj so bili pogovori z njimi opravljeni še pre zgodaj: gre za izjemno tragično zgodbo tovarne azbestnega cementa Salonit Anhovo, ki je v Anhovem delovala od šestdesetih let 20. stoletja, ter posledic onesnaženja na okolje in zdravje ljudi, ki so se začele kazati šele pozneje (svoj vrh so obolenja dosegla šele po letu 2015). Izjemna pojavnost raka (predvsem je v ospredju mezoteliom) v Soški dolini kaže na tragične posledice nepremišljenega in pohlepnega poseganja v naravno okolje. Tudi po zaprtju tovarne azbesta se onesnaževanje nadaljuje, saj na istem mestu zdaj deluje sosežigalnica, ki v okolje spet spušča strupene snovi in s tem še naprej onesnažuje okolje in še nadalje povzroča rakava obolenja med prebivalci za staroverce nekaj tako svete doline.

staroindijskem mitu o Vedah je to Indra, ki premaga kozmično prepreko v obliki kače/zmije/zmaja – poimenovanega Vrtra ali tistega, ki je zadrževal vodo in s tem življenje; prim. tudi poznejše krščanske inačice iz zgodb o Sv. Juriju in uboju zmaja), in tudi Pleterski omenja ta vidik mitične zgodbe, povezane z mitemom kače.⁴² Staroverski mit o kači kaže, da gre za izjemno stare vsebine, ki se tako ne odmikajo od elementarnega sveta prebivanja (z elementi vode, ognja in zraka ter zemlje – vključno s podzemljem) in s tem ohranjajo neko arhaično (predbiblijsko in predkrščansko ter tudi predhodno poznejšim indoevropskim korekcijam v smeri vzpostavitve novega in domnevno višjega moraličnega reda preko uboja prvotne mitološke kače/zmaja) elementarno zavedanje o svetu in življenju v njem. Toda kako se kažejo te elementarne plasti prebivanja? Kako so staroverci svojo vero povezali z njimi?

Svet, ki ga naseljujemo, se tako deli na podzemlje, zemeljski svet ter nebeški svet. Vsi trije svetovi so v ravnovesju ravno prek usklajenega “sodelovanja” (ali mističnih/skritih kozmičnih korespondenc) med bitji narave, ki so te svetove naseljevala – božanstvi, ljudmi, živalmi, rastlinami in kamni. V smislu horizontalne transcendence se med bitji sveta ohranja nevidna, a sveta vez, ki jo krepi tudi prepričanje, da se umrli kot *zduhci* (tj. vetrni duhovi) naselijo v različnih bitjih, s katerimi lahko ostanemo v stiku tudi po njihovi smrti – in vsak staroverec je imel svojega zduhca v nekem živem bitju, s katerim je ohranjal stik z drugim ali rajši vzporednim svetom. Ta vez je v sebi vez ljubezni, saj ne vključuje elementov nasilja, sovraštva, krutosti ali prevar. Staroverci so prek komunikacije z njimi potovali v brezčasje, v katerem so bili sposobni vzpostaviti stik s spomini, trpljenji in izkustvi svojih prednikov. Tako pohoditi hrošča ali metulja lahko pomeni ubiti tistega, “ki v njem živi svoje drugo življenje” (205). Staroverska etika je v tem več kot primerljiva z džainistično etiko spoštovanja in ohranjanja vsega živega, najdoslednejšo izmed etik spoštovanja življenja.

Zemlja, ki jo naseljujemo, je že tisočletja prepojena s krvjo, bolečinami, grozo in trpljenjem. Z industrijsko revolucijo in neslutnim razvojem tehnologije je bila preoblikovana v nekaj, kar je na voljo človeku kot čista razpoložljivost za uporabo ter zlorabo. Vode so bile preusmerjene in zaustavljene ter onesnažene – življenje v njih marsikje ni več mogoče; ogenj ukročen in preoblikovan v energijo neslutnih razsežnosti vse do jedrske v njeni uničevalni moči; zrak preoblikovan v orožje, ki zmore zastrupljati, dušiti in ubijati druga živa bitja; zemlja je bila preorana z ostanki orožja, kovin, preoblikovanih v izstrelke. Številne svete skale in kamni starovercev so bili razstreljeni in s tem so bili uničeni stari tročani, ki so vzdrževali ravnovesje njihovega prebivanja v svetu, prehajanja iz letnih časov v letne čase, iz življenja v smrt ter v ponovno življenje. Redki posamezniki in še redkejša izročila so se zmožla temu zoperstaviti: slovenski staroverci nedvomno predstavljajo izjemno pričevanje, ki se je ohranilo v tem svetu vse do konca 20. stoletja. Toda kaj lahko ta religija nauči krščanstvo – kako mu lahko pomaga, da se tudi ono vrne k Jezusovemu nauku o zemeljskem prebivanju in se približa elementarnemu svetu, v katerem bodo ljudje spet bolj povezani z drugimi živimi bi-

⁴² *Iz nevidne strani neba*, 23 (uvodna beseda A. Pleterskega). O motivu zmaja gl. Vladimir Jakovljevič Propp, *Zgodovinske korenine čarobne pravljice* (Ljubljana: ZRC SAZU: Inštitut za slovensko narodopisje, 2013), 191–246. Propp motiv zmaja najprej naveže na elemente – predvsem ognja in vode. V nadaljevanju med drugim pokaže tudi na staro babilonsko izročilo: “V babilonskem mitu o stvarjenju sveta je rečeno: ‘Ko je Tiamat odprla usta, kolikor je mogla, je (Marduk) dovolil Imhulluju vstopiti, da ne bi mogla ust spet zapreti’” (prav tam, 213).

tji, zemljo in njenimi božanstvi? In kako lahko krščanstvu pomaga videti preprosto resnico, namreč da je med religijami tega sveta – od starih do današnjih in od prvotnih do svetovnih religij – prisotna nevidna, a sveta vez medsebojnega spoštovanja, ljubezni: to je sveta vez svetà, ki se lahko hrani edinole iz ponižnosti do še tako majhnega elementa tega sveta.⁴³

Kot prehod v naše sklepno poglavje pa tu navedimo izjemno opazko Giorgia Agambena ob razmišljanju o že omenjenem Amalriku Benskem:

Amalrik je razlagal Apostolovo trditev, da je “Bog vse v vsem” kot radikalno teološko razvitje platonističnega nauka o *chóri*. Bog prebiva v vsaki stvari kot kraj, v katerem se ta nahaja, ali rajši kot določitev in “topia” vsake bitnosti. Transcendentno torej ni vrhovno bitje nad vsemi stvarmi; čisto transcendentno je zavzetje-prostora vsake stvari.⁴⁴

Amalrikovci so bili tisti redki kristjani, ki so tezo o Bogu, ki da je “vse v vsem”, vzeli skrajno resno ter s tem razprli možnost, da bo odrešenje od zdaj lahko veljalo za vsa bitja tega sveta – tudi za minerale/kamne, rastline, živali ter ljudi. Tretja doba, h kateri so nas usmerili tudi staroverci s svojimi nauki in h kateri se zdaj tudi sami pomikamo, pomeni, da lahko prav vsaka bitnost v svoji naravi že nakazuje to novo “materialistično” teologijo odrešenja in tako vsebuje *življenjski dih stvarstva* v samem jedru svojega prebivanja. In to je tisto, kar želimo premisliti v sklepnem delu naše razprave, v katerem se seveda ne bomo mogli izogniti vprašanju, kakšen Bog bo lahko del takšnega naravnokozmičnega reda.

Staroverstvo in postkrščanstvo: sklepna opomba k ideji Tretje dobe

Ali lahko slednjič skozi ontološki obrat v smeri vitalistične ali spiritualne materije kot osrčja narave staroverstvo kot izraz *elementarne teologije* razpre skrivnostni portal narave in krščanstvu s tem pomaga na njegovi lastni poti v novo, tako imenovano Tretjo dobo – Dobo duha ali boljše Dobo diha? Caputo je v svojem *Vztrajanju Boga* o Jezusu zapisal naslednje besede – in pozorni bodimo na omembo tako zvezdnega prahu (kamni, minerali ...) kakor izraza “poganski” ob Jezusu v istem kontekstu:

⁴³ Z besedami W. C. Smitha: “Če kristjani resno jemljemo razodetje Boga v Kristusu – če resnično mislimo to, kar rečemo, ko trdimo, da so njegovo življenje, njegova smrt na križu in njegovo končno zmagošlavje sredi samožrtvovanja pomenili nepreklicno resnico in moč in slavo univerzuma – potem sledita dve vrsti posledic, dva reda sklepanja. Na moralni ravni sledi imperativ sprave, enotnosti, harmonije in tovarištva. Na tej ravni je vključeno celotno človeštvo: prizadevamo si razbiti okvire in premostiti ovire; vse ljudi prepoznavamo kot sosede, kot prijatelje, tako ljubljene od Boga, kot smo sami. [...] Toda obstaja tudi druga raven, intelektualistična, ki napotuje na red idej. [...] Ta raven nauka, iz katere tradicionalno izhaja večina kristjanov, navadno potrjuje krščanski ekskluzivizem, ločitev med verniki in tistimi, ki ne verjamejo, delitev človeštva na ‘nas’ in ‘njih’, na prepad med krščanstvom in preostalim svetom; na globok, končni, kozmični razcep.” (W. C. Smith, *Believing – A Historical Perspective*; Oxford: Oneworld, 1998, 134; naš poudarek).

⁴⁴ Giorgio Agamben, *The Coming Community*, prev. Michael Hardt (Minneapolis in London: University of Minnesota Press, 2009, 14 isl.). Gre za odlomek iz 1 Kor 15,28: “Ko pa mu bo vse podvrženo, se bo tudi Sin sam podvrgel njemu, ki mu je vse podvrgel, da bo Bog vse v vsem.”

Naša telesa so stvar solarne, galaktične in kozmične snovi, porekla elementov. Vsi mi smo zvezdni prah, ustvarjeni iz prastarih delcev. (...) Jezusa obravnavam kot judovsko-poganskega preroka in zdravilca v sozvočju z živalmi in naravnimi silami, v čigar telesu elementi plešejo svoj kozmični ples in ga s tem spreminjajo v kanal, po katerem se pretakajo, te elemente pa obravnavam kot kozmično milost, ki jo kanalizira Jezusovo telo.⁴⁵

Caputo se v tem izjemnem odlomku skozi Jezusovo božječloveško ali zdaj kozmično/naravno telo zavzema za najgloblje spoštovanje intuicij, ki temeljijo na starodavnih elementih, ki so bili, kot smo videli, v "naših" filozofijah in teologijah pozabljeni ali pa poznanstveni in kategorizirani, in sklicujoč se tudi na delo Luce Irigaray tu v pravem prehodu k novi elementarni teologiji omenja njihovo kozmo- in teopoetično konstelacijo, zdaj v smislu:

tandemov sonca in očesa, zraka in diha, vetra in duha, morja in življenja, skale in boga. Združitev starih mitičnih "elementov" – zemlje in vode, ognja in zraka – z "bogovi" je tisto, kar tvori božansko.⁴⁶

Filozofska elementarna teologija je zdaj prišla v najtesnejšo bližino prvotnih kozmičnih konstelacij bivajočega, kjer sta v istem stavku – in to v najtesnejši povezavi ali tandemu – lahko mišljena "skala/kamen" in "bog/Bog". To mišljenje je zdaj tisti kvantni trenutek v teologiji, ki lahko na način, kakor bi se izrazila Catherine Keller, "telepatske podvojitve"⁴⁷ med seboj povezuje na videz tako oddaljene stvari, kakor je gola in na videz mrtva materija kamna na eni ter nekoč najvišja in neskončno ontološko privilegirana duhovna/spiritualna bitnost Boga na drugi. Prav živa materialnost kamna, zdaj v njegovi polni elementarni navzočnosti in kozmični zamotanosti, lahko povezuje najstarejša in kot vidimo kontinuirana izročila religij, izvirajočih iz paleolitskega časa, ki jim ponosno pripada tudi slovensko staroverstvo, s teološkimi modeli prihodnjega časa, kakor jih pričakujemo tudi v okviru novega postkrščanstva ali – zdaj v novem skupnem okviru – prihodnje postreligijske dobe, ki se nam šele razodeva skozi postantropocentrično zavest.

Ljudje bomo morali postati ponižnejši in v tem smislu smo še vedno daleč od svojih prednikov, ki so še znali prebivati v soglasju z naravo in njenimi cikli. *Hýbris* sodobnega človeka, ki želi izkoristiti sleherni naravno danost, zavojevati sleherni košček planeta in po vrsti uničiti življenjski prostor preštevilnih bitij, je neizmerna. Ljudje starih kultur so bili tako občutljivi za pravzorke, ki so jih razbirali med svojim vsakodnevnim posvetnim in ritualnim delovanjem. Danes si zaradi uvidov v našo temeljno elementarno preple-

⁴⁵ John D. Caputo, *The Insistence of God: A Theology of Perhaps* (Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press, 2013), 250 in 251f.

⁴⁶ Prav tam, 251. Caputo omenja tudi Jezusovo prebivanje v puščavi, kakor je opisano v začetku *Evangelija po Marku* (Mr 1,12-14): Jezusa v puščavo odvede Duh (gr. *pneûma*: pravilneje bi bilo torej reči, da gre za "Dih" kot staro božanstvo) in v njej v miru sobiva skupaj z divjimi živalmi, angeli pa mu strežejo: vse to kaže na novo "medvrstno" bližino, ki preči običajne dihotomije ali ontološke zarez med bitji sveta v obojestranski smeri – tako živalskega kakor božjega.

⁴⁷ Keller, "The Entangled Cosmos", 8654. Še več: "Entangled particles apparently coordinate instantly, precisely and at any distance whatsoever – even across the galaxy (...) the events far apart seem to 'feel' each other." (8655 in 8856)

tenost z vsem, kar prebiva in kar nas obdaja, ne moremo več prisvajati ontološkega ali elementarnega jedra drugih bitij sveta. Kakor si ne moremo več prisvajati "Boga" – ki bi si ga vedno znova želeli ustvariti po svoji podobi in meri in s katerim bi radi tvorili izbrani metafizično-spiritualni tandem, tako si tudi ne moremo več prisvajati plasti življenja, ki nas obdaja. Da bi se lahko povezali v to prihodnjo postreligijsko skupnost, bomo morali ljudje v samih sebi vzpostaviti stik z vsemi omenjenimi plastmi in se tako na način elementarne samoafekcije v samem jedru prebivanja vzpostaviti kot svobodna bitja narave. Tako epifanija elementov v okviru staroverstva kakor Jezusovo kozmično utelešenje na Zemlji sta znamenji za to, da se mora človeštvo na povsem nov način samostojno in avtonomno uresničiti, kar ne more več temeljiti na nobeni preddoločeni hierarhiji, ideologiji ali odvisnosti od neke druge višje (metafizične, teološke, verske ...) instance. Samostojno prebivati zdaj pomeni negovati v sebi vitalni dih ali vitalno življenjsko silo, ki nam omogoča, da sočutno sobivamo drug z drugim, povezani z elementi (naprej minerali kot jedrom materije in svetimi kamni), potem pa v enaki meri tudi z rastlinami, živalskimi bitji in božanstvi. Tretja doba nam kaže smer subtilnega pobožanstvenja človeštva in s tem osvobojenosti od kakršnih koli zunanjih pritiskov ali vplivov. V okviru krščanskega izročila (in seveda drugih sorodnih religijskih izročil) so vse te plasti že bile dostopne tistim, ki so poleg utelešenja kozmičnega Jezusa na zemlji v vidiku osebe Svetega duha uvideli tudi njegov subtilnomaterialni značaj v podobi *svetosti diha*; v okviru staroverstva pa so jih razumeli vsi tisti, ki so prebivali v skladu z Nigrmanino prasilo, utelešeno in prisotno v vseh bitjih sveta. *Šele takrat lahko resnično začutiš, da si del te božanske narave.*⁴⁸

Lenart Škof
 Znanstveno-raziskovalno središče Koper
 Inštitut za filozofske študije
 Garibaldijeva 1
 SI-6000 Koper
 lenart.skof@zrs-kp.si

⁴⁸ Sklepni stavek pripada Tonetu Javorju (*Iz nevidne strani neba*, 530).